

Brian Arly Jacobsen

Temasektion

Muslimske gravsteder i Danmark

En multireligiøs begravelsespraksis vinder frem

Nøgleord

Muslimske gravpladser; islam;
Danmark; begravelseskultur

Abstract I artiklen undersøges muslimers begravelsesmuligheder og -praksis i Danmark. Det gælder både de formelle krav til religiøse minoriteters begravelsespraksis, herunder muslimers, samt hvordan muslimers egentlige begravelsespraksis ser ud. Undersøgelsen bygger på materiale indsamlet fra kirkegårde med muslimske afdelinger i Danmark samt fra den muslimske begravelsesplads i Brøndby. Analysen af muslimsk begravelsespraksis i Danmark viser, hvordan muslimer må tilpasse deres traditioner til de muligheder, som dansk lovgivning og tradition byder dem. Det favner muslimer i varierende grad – i højere grad på kirkegårdenes muslimske afdelinger end på den muslimske begravelsesplads i Brøndby. Dermed er den muslimske begravelsespraksis i Danmark med til at demonstrere, hvordan den danske religionsfrihed og deraf multireligiøsitet i praksis udfolder sig.

Begravelsespladsen er på én og samme tid fravær af liv og tilstedeværelse af livet som en fortælling, det er brydningen mellem natur og kultur (som den tæmmede natur), det er forestillinger om det evige, og samtidig minder begravelsespladsen os om vor dødelighed. Begravelsessteder er generelt et modsætningernes sted, som indeholder fortællinger om liv, forestillinger om efterliv og forskellige perioders kunstneriske og idémæssige udtryk. Det gælder for begravelsespladser i de fleste religiøse traditioner verden over. Der *findes* religiøse traditioner uden egentlige begravelsespladser, hvor man kan erindre sig de døde. Det gælder eksempelvis blandt hinduer, hvor det er en udbredt praksis at brænde den afdøde på et bål i et særligt kremeringsområde for herefter at sprede asken på en af de hellige floder, helst Ganges (Johnson 2009).¹ En lignende praksis med askespredning over hav og fjorde har været mulig i Danmark i en årrække, dog ikke med et hinduistisk udgangspunkt. Det er

1. Dette er naturligvis en forsimplet fremstilling af hinduernes begravelsesritier (*antyeesti*), som er både mangfoldige og indeholder langt flere rituelle momenter. Desuden bliver medlemmer af de lavere kaster, børn og hellige mænd som oftest begravet (Johnson 2009b).

Brian Arly Jacobsen, ph.d., er lektor i religionssociologi, Københavns Universitet.

i øvrigt denne form for afsked med døde danskere, som vokser mest i disse år. Dette fænomen vender jeg tilbage til senere.

Begravelsespladsens udformning, valg af symbolske udtryk og referencer til religiøse forestillinger kan opfattes som en miniature af samfundet. Det betyder, at studiet af begravelsespladser kan give svar på brugernes sociokulturelle vilkår og forestillinger. Spørgsmålene, jeg vil undersøge i denne artikel, handler ikke om den generelle danske begravelsespraksis, men mere specifikt om, hvilke fortællinger om muslimer man kan udlede af et besøg på muslimske begravelsespladser i Danmark. Hvad ved vi om muslimers begravelsemuligheder og -praksis i Danmark? Jeg vil undersøge spørgsmålet ud fra følgende overordnede spørgsmål: Hvad er de formelle krav til religiøse minoriteters begravelsespraksis, herunder muslimers? Hvordan ser muslimers egentlige begravelsespraksis ud, og hvilke muligheder har muslimske minoriteter for at praktisere denne som trossamfund i Danmark? Indledningsvis vil jeg pege på nogle generelle forhold for begravelsekulturen i Danmark i dag, som både gør sig gældende for danskere generelt, men også gælder for muslimer.

Spørgsmålet om muslimers begravelsespraksis i Danmark er et underbelyst emne i dansk islamforskning. Der er ingen, der ved præcist, hvor mange muslimer der begravnes i Danmark om året, eller hvor mange der transporteres til oprindelseslandet for begravelse der. De forskellige typer af muslimsk begravelsespraksis, alt efter religiøse og etniske forskelle, er ikke belyst endnu. Transformationen af begravelsespraksis fra én kulturs *modus* til den danske kulturs begravelsespraksis er underbelyst. Der findes dog en begyndende interesse for emnet. I 2003 undersøgte den danske antropolog Pedro Zagal-Farias muslimers indtil da mislykkede forsøg på at etablere en muslimsk begravelsesplads i Danmark, herunder muslimers opfattelse af døden og kroppen samt muslimske begravelsesriter (Zagal-Farias 2002; 2003). Mellemøstforsker Helle Lykke Nielsen har skrevet flere artikler om muslimske gravsteder i Danmark (Nielsen 2013a; 2013b; 2014a; 2014b). De kredser om en forståelse af muslimske gravsteders betydning for identitetsdannelse (2014b), om beskrivelser af den fysiske udformning af gravsteder og af, hvordan man kan forstå den (2013a; 2013b), samt om familiens betydning i forbindelse med sygdom og død i det danske sundhedsvæsen, og hvordan sundhedspersonale skal tackle dette

spørgsmål (2014a). Herudover har forskere med interesse i andre forhold for muslimer i Danmark ofte kort nævnt begravelsesforhold for muslimer i Danmark (f.eks. Simonsen 1990; Kühle 2006; Jacobsen 2013). Der er dog nogle generelle forhold i relation til begravelseskultur, som gør sig gældende på tværs af de fleste religioner og kulturer, som jeg kort vil beskrive i det følgende.

Begravelseskultur

Et samfunds historie og struktur afspejles også i dens begravelseskultur. Det vil sige, at begravelsespladsen er et *imago mundi*, et billede på verden eller samtiden – arkitektonisk såvel som mytologisk. Arkitektonisk, fordi begravelsesområdet som bygningssted udtrykker et tidssvarende budskab. Det vil sige, at en fortolkning af kirkegårdens fysiske udformning også fortæller noget om samtidens arkitektoniske udtryk. Kirkegården kan på den måde forstås som en miniature af samfundet. Det beskriver kulturhistorikeren Birgitte Kragh i sin yderst informative bog *Til jord skal du blive. Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990* (2003) og Anne-Louise Sommer i bogen *De dodes haver. Den moderne storbykirkegård* (2003), som giver en arkitektonisk fremstilling af kirkegårdens historik, bl.a. i relation til de skiftende forestillinger om døden gennem tiden.

Mytologisk afspejler et samfunds historie og forestillinger sig også i begravelseskulturen, fordi begravelsespladsen gennem ritualer, symbolsprog og gravindskrifter italesætter et sted som religiøst (eller ikke-religiøst), hvor verden typisk beskrives og forklares ved hjælp af religiøse fortællinger. Gravstenene kan læses som nekrografier, der fortæller en historie om individet, dets familie, men med samtidens symbolsprog og litterære virkemidler. Begravelsespladsen er også et socialt sted, hvor ritualer, værdier og normer spiller en særlig rolle.

Begravelsesritualets vigtigste sociale funktion bliver hermed at drage omsorg for de levende og ikke for den døde. Ritualer er med til at stadfæste den nye situation for en familie uden det afdøde familiemedlem. Men hvad udtrykker selve begravelsespladsen som sted? Er det ikke-steder, som sociologen Mikael Hviid Jacobsen beskriver det: “en slags steder, der er uden for alle steder, men som alligevel faktisk kan lokaliseres” (2001, 120).

Kirkegården er et eksempel på en by i byen. Begravelsespladsen er de dødes torv, og det er der, vi går hen, når vi vil gense dem, vi aldrig skal se igen. Præcis ligesom romerne gjorde det i nekropolis – de dødes by – i antikkens Rom, hvor de levende tog på familieudflugter til familiegravstedet og fejrede fødselsdagsmiddage med de døde m.m. (Toynbee & Toynbee 1996).

Begravelsespladsen er et ikke-sted, fordi den ikke blot er en park med grus, gange, træer og blomster, men dødens konkrete rum i de levende menneskers by (Sommer 1996, 243). Jacobsen anvender Michel Foucaults (1926-1984) begreb om heterotopia til at beskrive begravelsespladsen som et sted, der er skabt til at repræsentere *andethed*, det vil sige steder, der er “modplaceringer” eller “virkeliggjorte utopier”, virkelige steder, men som eksisterer i “omvendt form” og derfor er ikke-steder (Foucault 1999, 5).² At begravelsespladsen foreviger mennesket, ved enhver graver naturligvis ikke er sandt, for gravsteder nedlægges og genbruges. En mere korrekt betegnelse vil være, at kirkegården forlænger erindringen og legemliggørelsen af den afdøde. Selv i jødedom og islam, hvor gravsteder i princippet ikke må nedlægges, bliver gravsteder i tidens løb glemt eller af andre årsager nedlagt.

I dag oplever vi en bevægelse væk fra den anonyme og standardiserede død hen imod en død præget af personlig stillingtagen og eget engagement (Jacobsen 2001, 125; Wanseele og Jacobsen 2009). Et forhold, som også præger muslimsk begravelsespraksis. Vi oplever, hvad forskellige forskere har beskrevet som en aftabuivering af døden, en personliggørelse af døden, en individualisering af døden, og alle beskrivelser lyder velkendte og stemmer overens med mere generelle sociologiske teorier om samfundet i dag (Giddens 1996, 93-94). Disse teorier understreger individualiseringen som en særlig drivkraft i vor tids samfund. Selvet er blevet et projekt, som skal italesættes på en ganske særlig og unik måde. Man vil også i begravelsen kunne genkende sig selv – døden skal afspejle vores liv i måden, vi mindes på. Der er sket en følelsesmæssig revolution, hvor der er mere fokus på, at man gerne vil genkende sig selv eller afdøde i det, man foretager sig ved begravelse og ved mindekulturen omkring det. Det er en udvikling man også kan spore i muslimsk begravelsespraksis, som vi skal se senere.

Hvis de dødes sted er en abstraktion af de levendes samfund, må den generelle udvikling også kunne spores i begravelseskul-

2. Se også Helle Lykke Niensens artikel om begrebet heterotopier i dette nummer.

turen. Nye migrantgruppers begravelseskultur vil i dette perspektiv påvirke den såkaldte danske begravelseskultur. Selvets projekt som et socialt og kulturelt fænomen vil ligeledes påvirke begravelseskulturen. Multireligiøsitetens vilkår og realitet vil også ændre begravelseskulturen, ligesom sekulære og ateistiske værdier vil reflekteres i begravelseskulturen. Migrantgrupper som muslimer vil omvendt også blive påvirket af tilflytterlandets begravelseskultur. Spørgsmålet er så, hvordan alle disse generelle udviklinger i samfundet får begravelseskulturen til at ændre sig. Eksempelvis kan man spørge, om døden er blevet sekulariseret? Og om begravelseskulturen som følge af det også er blevet sekulariseret? Og i så fald på hvilken måde? De ukendtes grav har i årtier været det mest udbredte svar på dette spørgsmål. Her blev de ikke-troende danskeres urne ofte sat ned, men for vor tids ateister er der ikke nødvendigvis lighedstegn mellem den anonyme gravpraksis på landets kirkegårde og sekularisering. Ateistiske foreninger stiller krav om ikke-religiøse begravelsespladser og om en liberalisering af landets begravelseslove. Vestre Kirkegård i Aarhus var først med den religionsneutrale begravelsesplads i 2011, som opstod på baggrund af et samarbejde mellem Aarhus Kommune og Ateistisk Selskab, og flere neutrale begravelsessteder er etableret siden.³ Et andet aspekt af begravelsespladsen er det juridiske, og hvilke muligheder religiøse minoriteter, herunder muslimer, har for frit at praktisere deres begravelseskultur i Danmark.

Begravelsesordningen for minoriteter i Danmark

Spørgsmålet om minoriteters mulighed for frit at udøve deres religions begravelsespraksis har været relevant i flere århundreder, men med grundlovens principielle indførelse af religionsfrihed burde der i princippet ikke være noget til hinder for, at muslimer kunne praktisere en traditionel muslimsk begravelse. Det har dog vist sig ikke at være så ligetil endda.

Siden de første arbejdsmigranter med muslimsk baggrund kom til Danmark, har spørgsmålet om muslimske begravelsespladser været aktuel i en dansk kontekst. Da en initiativgruppe bestående af repræsentanter fra den marokkanske, den saudiske, den egyptiske og den libyske ambassade i november 1971 rettede henvendelse til Kirkeministeriet og anmodede minis-

3. "Ikke-troende får egen gravplads på kirkegård", *Kristeligt Dagblad*, 25.05.2011.

teriet om at være initiativgruppen behjælpelig med at skaffe en ejendom, der kunne indrettes som moské, bad de samtidig om hjælp til etablering af en muslimsk begravelsesplads (Simonsen 1990, 80). Ambassadernes ønske om ministeriets hjælp til etablering af en muslimsk gravplads blev henvist til endelig drøftelse mellem initiativgruppen og Københavns Begravelsesvæsen. Kirkeministeriet pointerede i sin svarskrivelse ydermere, at man havde overdraget henvendelsen til Kulturministeriet, men tilsyneladende fik initiativgruppen aldrig noget svar herfra (ibid. 187). Den stigende religiøse mangfoldighed i Danmark fik dog regeringen til at ændre begravelsesloven i 1975, og nutidens begravelsesregler er hovedsagelig baseret på loven af 1975 (Begravelsesloven 1975). Disse regler giver myndigheder mulighed for at reservere begravelsespladser for godkendte trossamfund på eksisterende kirkegårde. Godkendte trossamfund har også, ifølge samme lov, mulighed for at erhverve sig land til begravelsesformål. Det betyder, at alle mennesker i Danmark har ret til at blive begravet i dertil indrettede pladser, hvad enten de er medlemmer af folkekirken eller ej. Personer, der ikke er medlemmer af folkekirken, har ikke krav på at blive begravet på kirkegården, hvis de tilhører et andet trossamfund, som har en begravelsesplads i sognet, hvor den døde har adresse, eller hvis der i sognet findes en kommunal begravelsesplads (Begravelsesloven 1975). Der findes dog i hele landet kun ganske få kirkegårde for andre trossamfund, og der findes ingen kommunale begravelsespladser ud over de nyligt etablerede kommunale skovbegravelsespladser.⁴

I 2008 skete der en liberalisering af begravelsesloven i Danmark, og det blev herefter tilladt for kommuner at etablere såkaldte skovbegravelsespladser, hvor det kun er tilladt at ned sætte urner i ikke-indviet jord og med umærkede grave (Begravelsesloven 2008). Et af formålene med begravelsespladser i skove er, at de skal være neutrale i forhold til religion, hvilket er grunden til, at jorden ikke er indviet, som den er på en kirkegård eller anden religiøst indviet begravelsesplads. I dag findes der skovbegravelsespladser i flere kommuner. Den første kommunale skovbegravelsesplads åbnede i marts 2014 i Kohave-skov lidt uden for Odense (Odense Kommune 2016). Disse urnegravpladser kan fortolkes som religionsneutrale begravelsespladser af den ikke-troende, men de kan også opfylde de krav til en begravelse og mindekultur, som den individualisere-

4. Flere kommuner bestyrer dog kirkegårde. Det gælder eksempelvis i Aarhus, København og Odense.

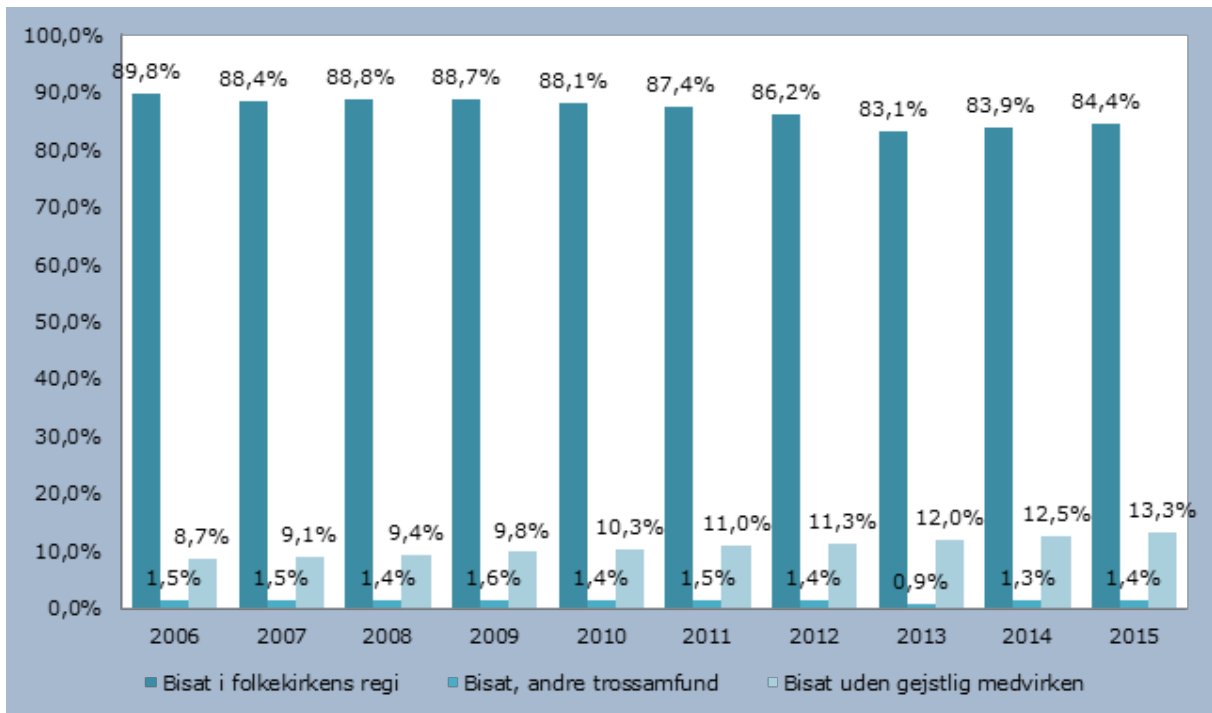
de kultur i dag betinger sig, selv ind i døden. De mere åndeligt søgende danskere, som ikke vil kategoriseres i religiøs henseende, kan givet bedre genkende sig selv i denne stille kulturrevolution på begravelsesområdet, som vi var vidne til i 2008. I en undersøgelse, som *Capacent Epinion* foretog for *Urban* i forbindelse med liberaliseringen af begravelsesloven i 2008, sagde op imod hver syvende dansker, at de ville foretrække at få deres eventuelle aske placeret i en skov eller park. Ca. 30 pct. ville *måske* vælge den uindviede skovbund, hvis muligheden bød sig.⁵ Den kraftige stigning i askespredninger på havet er endnu et tegn på den individualiserede dødkultur, som er under udvikling i Danmark. I 2008 registrerede Kirkeministeriet ønske om 1.692 askespredninger mod 80 i 1988. Der findes ingen statistik for askespredninger i dag, men i *Begravelse Danmark* vurderer man, at der meget vel kan være op mod 2.500 i dag.⁶ Vi kender ikke motivet for den enkeltes ønske om at blive kastet i havet – der kan både være religiøse og ikke-religiøse motiver. Uanset motiverne for askespredning vælger færre og færre en folkekirkelig begravelse.

Andelen af begravede eller bisatte personer under medvirken fra folkekirkens præster i 2015 var 84,4 pct. (jf. figur 1). I 1974 var andelen på 95,7 pct. (Danmarks Statistik 1977, 99). Tallene vidner om et relativt stort fald, ca. 11 pct. på 41 år, men de 84,4 pct. vidner også om en meget høj andel af danskere, som vælger en bisættelse under medvirken fra folkekirkens præster. Nedgangen i den folkekirkelige begravelse/bisættelse følger den almindelige udvikling i folkekirken med dalende medlemstal og en generel nedadgående tendens for deltagelse i folkekirkens overgangsriter (Danmarks Statistik 2016). Begravelsesvalg er det ultimative udtryk for tilhørsforhold, og en folkekirkelig begravelse eller bisættelse udtrykker for nogle et tilhørsforhold til den evangelisk-lutherske kirke, for andre er det udtryk for en familietradition, for andre igen udtrykker det et tilhørsforhold til den nationale kultur – at man så at sige lader sig begrave under nationens flag i folkekirken. Endelig kan motivet indeholde alle førnævnte argumenter for at vælge den folkekirkelige løsning. På samme vis er det et udtryk for tilhørsforhold at vælge et andet trossamfunds begravelsespraksis.

Figur 1 viser, at det kun er ganske få, der lader sig begrave eller bisætte under medvirken af andre trossamfund, herunder muslimske, jødiske, katolske etc. Antallet har siden 2006 ligget

5. "Kirkegården får en konkurrent", *Berlingske*, 21.05.2008.

6. "Stadig flere urner bliver tomt over åbent hav", *Kristeligt Dagblad*, 22.03.2013.

Figur 1. Begravelser i Danmark 2006-2015 (Danmarks Statistik 2016).

på mellem 0,9 og 1,6 pct. af de døde, hvilket svarer til mellem 463 og 859 bisættelser om året i anerkendte/godkendte trossamfund uden for folkekirken. Som vi skal se senere, er det ganske svært at bestemme antallet af døde, der indgår i en muslimsk begravelse i Danmark, men det er givet, at de udgør den største del af gruppen, som lader sig begrave under medvirken af andre trossamfund.

Den beskrevne liberalisering af begravelsesloven er altså ikke kun en ændring, som tilfredsstiller ikke-troendes ønsker om religionsneutrale begravelsessteder, men det åbner også op for alternative begravelsessteder og ceremonimuligheder for danskere med en religiøs baggrund, der ikke kan rummes inden for den danske folkekirke eller andre anerkendte/godkendte trossamfund. Der er dog et vigtigt forhold, som stadig er problematisk for mange religiøse minoritetssamfund i Danmark, og det er spørgsmålet om begravelsesmyndighed. Folkekirken er begravelsesmyndighed for alle, uanset om de pågældende er døde som muslimer, katolikker eller jøder (Begravelsesloven 2013, § 6). Det indebærer, at kirkeministeren og folkekirkens præster som begravelsesmyndighed skal tage stilling, ikke alene til, om der kan foretages begravelse, men også til, hvilken form for begravelse eller hvilken religiøs ramme der kan foreligge om begravelsen (ibid.). Det er en af konsekvenserne af folkekirkeordningen i Danmark, som religiøse minoritets-

samfund mener diskriminerer personer, der ikke er medlemmer af folkekirken.⁷ Det er simpelthen et principielt spørgsmål om religionsfrihed – frihed til at vælge religion fra eller til, også i døden. Endelig er det et spørgsmål om religionslighed – retten til at kunne praktisere sin religion på lige fod med andre trossamfunds medlemmer fra fødsel til død. Kravet fra forskellige trossamfund har igennem flere år været, at civilregistrering skal ligge hos staten og kommunerne og ikke hos én privilegeret religiøs retning, som den gør i dag.⁸ Hvilken offentlig instans kunne man forestille sig overtog begravelsesmyndigheden, hvis den skulle ændres? De har gjort det i Sverige, hvor skatteforvaltningen varetager denne opgave. Her stopper vanskelighederne for religiøse minoritetssamfund dog ikke, idet dansk lov og begravelsespraksis gør det vanskeligt for mange trossamfund at udføre de religiøse handlinger, som deres trosmæssige bud påbyder deres tilhørere at gennemføre i forbindelse med en begravelse.

De to jurister Kristian Simonsen og Lars Solskov Jensen har i en afhandling analyseret den danske folkekirkeordning og de generelle internationale ligheds- og ikke-diskrimineringsforpligtelser, som Danmark har påtaget sig i henhold til forskellige internationale konventioner (Simonsen og Jensen 2002, 84-97). Deres analyse peger på flere problemer i den nuværende ordning, som kan bringe Danmark i konflikt med internationale forpligtelser.⁹ Det gælder især spørgsmålene om diskrimination på baggrund af kategoriseringen af trossamfund, civilregistreringen gennem folkekirken (herunder dødsanmeldelser), finansieringen af folkekirken og folkekirkens lempelige regulering i lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde i forhold til andre trossamfund. Det står altså ikke entydigt klart, hvorvidt den danske stat diskriminerer de trossamfund, der afviger fra folkekirken, på baggrund af de internationale konventioner, som Danmark har tilsluttet sig. Kun en afgørelse ved Menneskerettighedsrådet under FN eller Menneskerettighedsdomstolen i Strasbourg vil kunne afgøre, om Danmark overtræder eventuelle internationale konventioner (Jacobsen 2008, 66).¹⁰

7. "Muslimer vil ophæve kirke-monopol på død", *Jyllands-Posten*, 28.11.2007.

8. "Flere kirker synes at folkekirken diskriminerer", *Kristeligt Dagblad*, 10.10.2007.

9. Det gælder forpligtelser inden for følgende konventioner: Den Europæiske Menneskerettigheds-konvention, Den Europæiske Unions Charter om grundlæggende rettigheder (m.m.) samt FN's konventioner om borgerlige og politiske rettigheder (af 16. december 1966); om afskaffelse af alle former for

diskrimination imod kvinder (af 18. december 1979); om økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder (af 16. december 1966).

10. Spørgsmålet om, hvorvidt dansk lovgivning på det kirke- og religions-

retslege område er diskriminatorisk, debatteres livligt blandt jurister m.fl. Se bl.a. Jacob Dahl Rendtorff (2004, 90-91), Mogens Heide-Jørgensen (2004, 280-303) og Lisbet Christoffersen (2001, 37-54; 1998b, 508-09).

Muslimsk begravelsespraksis

Spørgsmålet om hygiejneforhold i omgangen med lig er i dag en af de største udfordringer for muslimer i Danmark. Selvom muslimsk begravelsespraksis har udviklet sig forskelligt i muslimsk dominerede lande, er der en vis ensartethed, som tager udgangspunkt i Muhammads *Sunna*.¹¹ Begravelsen skal, ligesom i jødisk begravelsespraksis, finde sted hurtigst muligt efter døden. Den rituelle afvaskning af liget finder sted i private omgivelser, og efterfølgende iføres den afdøde et (som oftest) hvidt ligklæde. Der afsiges herefter en bøn, *Salat al-janazah*, over den afdøde muslims krop. Bønnen udføres i fællesskab for at bede om tilgivelse for den afdøde og for alle døde muslimer, for derefter at overgive afdøde til Allahs barmhjertighed. Bønnen udføres helst uden for moskeen eller bedestedet. *Salat al-janazah* er en forpligtelse, som tages alvorligt af mange muslimer, og derfor deltager man i denne, uanset om man har kendt den afdøde eller ej. Efter *Salat al-janazah* vil den afdøde blive flyttet til en muslimsk gravplads, ofte med et egentligt ligtog for den afdøde. At deltage i et ligtog giver ifølge *sunna* en belønning, benævnt *qirat*. Muslimer vil som udgangspunkt ikke begrave i en kiste. På grund af kristen tradition og af hygiejnemæssige hensyn er det generelt ikke muligt at begrave uden kiste eller kremering i Danmark.¹² Ligbrænding er ligesom hos jøder ikke tradition blandt muslimer. Det var det i øvrigt heller ikke blandt kristne indtil for ganske få årtier siden. Kremation blev tilladt i Danmark i 1892, men først i 1975 blev ligbrænding juridisk ligestillet med jordbegravelse. I dag er det den mest udbredte praksis blandt danskere i almindelighed. 82,3 pct. af alle døde i Danmark bliver i dag kremeret, ifølge Danske Krematori-ers Landsforening (2015).

I den traditionelle muslimske begravelsespraksis skal den døde lægges på ryggen svøbt i ligklæder, og ansigtet drejes mod Mekka. I de overleverede traditioner udtrykkes der et forbud mod at udsmykke gravsteder eller opstille gravsten (Simonsen 1995, 48-50). Det er dog udbredt praksis blandt muslimer at opstille gravsten eller udsmykke gravsteder alligevel, som muslimske gravsteder i Danmark i varierende grad viser tegn på. Ifølge retningslinjerne for den muslimske begravelsesplads i Brøndby må man ikke udstyre gravstederne med blomster og andre udsmykninger, for i døden er alle lige for gud (Dansk Islamisk Be-

11. Muslimske ritualer forbundet med død og begravelse er omfattende og gennemgås ikke i detaljer her. Denne gennemgang i uddrag bygger på A. Trittons omfattende analyse af begravelsesritualet samt M.E. Sialas vejledning i muslimsk begravelse, *janazah* (Tritton 1938; Siala 1996).

12. Dog kan Kirkeministeriet give en dispensation, så begravelse på en særlig muslimsk afdeling kan ske uden kiste, hvis en kirkegårdsbestyrelse og muslimske menigheder er enige om dette (Kirkeministeriet u.å.a).

Figur 2. Gravsten, Vestre Kirkegård. Arabisk tekst: Sura 2:201: "Beskyt os mod ilden (helvedet) – ildens pinsler." Navnet på den begravede er anonymiseret af forfatteren. Foto: Brian Arly Jacobsen.

gravelsesfond 2013a). Eksempelvis er afdøde velkendte imam Ahmed Abu Laban (1946-2007) begravet i et nærmest anonymt gravsted, som består af en enkel gravsten omkranset af grå perlesten. Omvendt er en stor del af de mere dansk-inspirerede muslimske gravsteder, på eksempelvis Vestre Kirkegård i København, som vi skal se eksempler på nedenfor, udsmykket med engle, lanterner og personlige billeder som øvrige danske gravsteder.

Gravstedet er i princippet urørligt og skal, ligesom i jødedom, stå indtil dommedag. Det er dog ikke muligt i en dansk sammenhæng, hvilket kan være et af flere motiver for nogle muslimers ønske om at blive fragtet til deres oprindelsesland for at blive begravet der. Ifølge Sialas læsning af *sunna* bør den afdøde dog begravnes på det sted, hvor han eller hun har levet. Det er, ifølge hans fortolkning, ikke anbefalet at flytte kroppen til personens oprindelsesland eller til en anden by (Siala 1996, 21). Det er dog ingenlunde en fortolkning, der har fundet bred tilslutning blandt migranter med muslimsk baggrund, som vi skal se nedenfor, om end antallet af muslimske begravelser er i klar stigning i Danmark, hvilket både skyldes en stigning i antallet af muslimske migranter generelt, og at antallet af muslimske migranter i Danmark nær den gennemsnitlige dødsalder er stærkt stigende. Endelig kan der være flere muslimer, der vælger en lokal begravelse, fordi antallet af gravpladser, hvor muslimske begravelser er mulige, er steget kraftigt de seneste 15 år (13 ud af 20 muslimske gravpladser er etableret siden 2002, se tabel 1).

Et stort antal af gravene ligner til forveksling de danske grave. Valg af sten, finish og udsmykning på stenen (roser, fugle etc.). Gravstenens front kan eksempelvis have både dansk og arabisk skrift. Nederst på figur 2 ses en linje skrevet med arabisk kalligrafi. Det er et korancitat fra sura 2, "beskyt os mod ilden (helvedet) – ildens pinsler",¹³ som i sin korankorrekte helhed lyder: "Herre! Giv os noget godt i det jordiske liv og noget godt i det hinsidige! Skån os for ildens straf!"¹⁴ Sura 2 er med sine 286 vers Koranens længste sura og indeholder Koranens længste vers: 282 (Ayoub 1984, 55). Det er den første sura, som blev åbenbaret i sin helhed i de første to år efter Profetens udvandring til Medina (ibid.).

Citatet finder man på mange af gravstenene på Vestre Kirkegård, og det er et eksempel på en muslimsk tradition, hvor

13. Tak til studielektor June Dahy, Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet, for hjælp til oversættelse af stenens tekst.

14. Alle oversættelser af Koranen er fra Ellen Wulffs oversættelse fra 2006.

Figur 3. Gravsten, Vestre Kirkegård. Arabisk tekst: Øverst: "I Allah den nådige den barmhjertiges navn"; midt på: Al-fatiha – indgangsbønnen/åbningskapitlet i Koranen: "I den nådige og barmhjertige Guds navn..." Foto: Brian Arly Jacobsen.

man både vender blikket mod det jordiske liv og livet efter døden. Citatet skal i denne sammenhæng forstås i sin kontekst fra sura 2 inklusive vers 200:

Når I er færdige med jeres ceremonier, tænk da på Gud, ligesom I tænker på jeres fædre, eller endnu mere indtrængende! Nogle mennesker siger: "Herre! Giv os i det jordiske liv!" De får ingen andel i det hinsidige.

Og vers 202: "Disse vil få en andel af det, som de har optjent. Gud er hurtig til at gøre regnskabet op." Versene lægger vægt på nødvendigheden af at være ydmyg og af at være rettet mod livet efter det liv, vi lever nu. Vers 201 synes at være hyppigt brugt på gravstederne og kan forstås som en trøst for de pårørende – den døde er kommet til paradys, et bedre sted. Man skal som troende ikke sørge over tabet i denne verden, men glæde sig over det dennesidige og det hinsidige. Gud lover et liv efter døden gennem sine ord i Koranen.

Således er der på denne type gravsted en sammensmeltning af den danske og den muslimske begravelsestradition. Andre gravsten har et mere udpræget arabisk udtryk, det kan eksempelvis være en opretstående stenstele, ligesom i den jødiske gravstenstradition, udskåret i toppen og med sort skrift. Skriften er holdt i udelukkende arabisk kalligrafi, og kalligrafien er tydeligt benyttet som både skrift med citater fra Koranen og udsmykning efter arabisk tradition (se figur 3). Åbningskapitlet fra Koranen, *al-fatiha*, er det mest brugte på gravstenene.¹⁵ Det forbindes for det meste med et andet citat og fungerer som en konstituering af den dodes overgang fra et liv til et andet. De arabiske ord skal sikre, at afdøde når til Allahs himmel – i herrens haver. Dette sker gennem Allahs egne ord, idet Koranen anses for at være Allahs egne, reciterede ord. Det er altså i princippet hellige ord, som står på gravstenene, i modsætning til i eksempelvis en kristen begravelsestradition. Det individuelle udtryk findes her i brug af forskellige citater samt gravstedets arkitektoniske udformning.

Vestre Kirkegård og andre kirkegårdes muslimske afdelingers forskelligartede brug af symboler, udsmykning og tekster på gravsten står i en vis modsætning til den muslimske gravplads i Brøndby, hvor gravstenenes æstetiske udtryk og indskrifter er relativt ensartede (Nielsen 2014b, 26-27). I begravelsesfondens retningslinjer for brug af gravpladsen står der blandt andet, at

15. Se også Helle Lykke Nielsens analyse af dette (2014b).

man ikke må “bygge ovenpå graven, hverken huse, rum, små vægge eller forhøjninger”, og at der ikke må “sættes billeder, stearinlys, mad, drikkevarer, bamser eller lignende på graven.” (Dansk Islamisk Begravelsesfond 2013b). Gravpladsen i Brøndby er kendetegnet ved, at der er stramme retningslinjer for, hvordan gravstederne skal se ud. Abu Labans grav er i udpræget grad anonymiseret, hvilket tilsyneladende har dannet skole for en del af gravpladsens øvrige indretning af gravsteder. Man forsøger altså at undgå, at gravene i Brøndby bliver steder for synlig erindring i form af eksempelvis et mausoleum for de døde.

Muslimske gravpladser i Danmark

En traditionel muslimsk begravelse uden kiste er ikke for det meste ikke mulig i Danmark. Muslimer, som ønsker at begrave deres afdøde, har derfor været nødt til at tilpasse sig til lokale danske forhold. På mange muslimske gravpladser på danske kirkegårde er det ikke altid muligt at lade de afdøde muslimer vende ansigtet mod Mekka. Dette løser de pårørende ved at vende kisten lidt i graven eller benytte en pude under afdødes hoved.

Der findes pr. 1. juni 2016 muslimske afdelinger på 20 kirkegårde i Danmark (jf. tabel 1). Der findes to typer af muslimske begravelsespladser i Danmark. Den første type findes på eksisterende danske kirkegårde, hvor der reserveres en afdeling på kirkegården til muslimske grave i henhold til Kirkeministeriets vejledning for menighedsråd, kirkegårdsbestyrelser og provstiudvalg for kirkegårdsvedtægter (Kirkeministeriet 1996). Disse afdelinger forsøger i en vis udstrækning at leve op til muslimske begravelsesforskrifter. Den anden type er egentlige muslimske begravelsespladser udelukkende etableret til dette formål. Denne type findes der én af i Danmark. Man kan diskutere, om tallet 21 skal justeres op og inkludere kirkegårde, hvor muslimer bliver begravet i samme afdeling, uden at der er etableret en egentlig muslimsk afdeling, som i Næstved og Tønder (se note 16).

Den første afdeling reserveret til muslimske begravelser på en eksisterende kirkegård blev etableret i 1975 på Vestre Kirkegård i København og taget i brug 1976. Mange muslimer har tilsyneladende accepteret ordningen med muslimske afdelinger

Kirkegård med muslimsk afdeling	Etableret	Antal begravelser
Vestre Kirkegård, København	1975*	2.342
Bispebjerg Kirkegård, København	2002	50
Herstedvester Kirkegård, Albertslund	2005	9
Lyngby Parkkirkegård	2015	0
Nordre Kirkegård, Nykøbing F.	1997**	ca. 25-30
Risingskirkegård, Odense	2003	ca. 350-400
Korsløkke Kirkegård, Odense	1980	ca. 200
Fovrfeld Gravlund, Esbjerg***	1994	171
Vestre Kirkegård, Aarhus	1986	934
Østre Kirkegård, Brande	2016	0
Østre Kirkegård, Randers	2014	2
Østre Kirkegård, Aalborg	1987/2007****	ca. 145-290
Nordre Kirkegård, Vejle	2000/2013*****	167
Nordre Kirkegård, Holstebro	2002	54
Vestre Kirkegård, Horsens	2003	22
Gråsten Kirkegård*****	2012	2
Vejle Kirkegård, Vejle	2007	3
Ulkebøl Kirkegård, Sønderborg	2013	7
Skive-Resen Kirkegård, Skive	2014	4
Hurup Kirkegård, Thy	1995	2
Muslimsk begravelsesplads		
Muslimsk begravelsesplads Brøndby	2006	1.113
Muslimere begravet i Danmark (minimum)	pr. 1. juni 2016	5.602 – 5.802

Tabel 1. Muslimske begravelsespladser i Danmark 2016.

* På Vestre Kirkegård er der muslimske begravelsesområder på afdelingerne 7, 16, 22 og 24. Første muslimske begravelse på Vestre Kirkegård var på afdeling 16, og det var i 1976. Efterhånden som der har været behov for det, er der taget flere afdelinger i brug, og i øjeblikket anvendes først og fremmest afdeling 7. Fra og med 01.01.1976 til og med 31.12.2015 er der begravet 1.123 voksne og 1.219 børn, i alt 2.342 personer, på Vestre Kirkegårds fire muslimske afdelinger (information fra Københavns Kommunes Kirkegårde, Teknik- og Miljøforvaltningen, Byens Drift). ** Nordre Kirkegårds muslimske afdeling blev oprettet efter en forespørgsel om begravelse af et muslimsk barn, og det besluttedes fra kirkegårdens side at udpege et område inden for kirkegårdens hidtidige ramme, som kunne bruges. I

år 2000 indrettedes der et nyt område til muslimske gravpladser, men uden at de muslimske trossamfund foretog en decideret indvielse af det (det sker generelt ikke på muslimske begravelsespladser). Arealet er indrettet efter, hvad kirkegårdsbestyreren har set på andre kirkegårde med muslimske grave (information fra Nykøbing Falster Sogn). *** Ni af gravstederne er sidenhen afstået. Dvs. gravstederne er nedlagt, og dermed viser brugen af gravsteder for muslimer også tendenser til brud med traditionel muslimsk begravelsespraksis for evig gravfred, selv inden for en kort årrække (information fra Esbjerg Kommune, Teknik & Miljø). **** Der er etableret to muslimske afdelinger på Østre

Kirkegård med i alt 5-10 begravelser om året (information fra Park- og Kirkegårdsforvaltningen, Aalborg Kommune). ***** Der er etableret to muslimske afdelinger på Nordre Kirkegård med henholdsvis 137 og 30 begravelser (information fra Vejle Kirker og Kirkegårde). ***** Den muslimske afdeling på Gråsten Kirkegård er opstået uden initiativ fra imamer eller muslimske foreninger. Der var et græsareal på kirkegården, som aldrig før havde været brugt, og da der kom en henvendelse om en muslimsk begravelse, blev den taget i brug (information fra Gråsten Kirkegårds kirkekontor). Alle oplysninger er indsamlet i juni 2016 via kontakt til den enkelte kirkegård/ begravelsesplads.

på kirkegårde. I perioden 1976-2016 er der eksempelvis blevet begravet 2.342 muslimske børn og voksne på de muslimske afdelinger på Vestre Kirkegård i København. Mange muslimer har dermed accepteret Vestre Kirkegård som et begravelsessted. Dette til trods for at hele kirkegården, også de muslimske afdelinger, er kristeligt indviet; at myndighederne ikke kan garantere, at gravstederne vil eksistere for tid og evighed; at det ikke er muligt at anlægge gravene, så ønsket om placeringen mod Mekka kan imødekommes fuldt ud; og at det på et tidspunkt ikke vil være muligt at tilbyde jord, hvor der ikke før har været nogen begravet. Den muslimske begravelsesplads i Brøndby har dog fået antallet af begravelser på Vestre Kirkegård til at falde. I perioden 1996-2005 blev der begravet mellem 113 og 120 muslimer hvert år på Vestre Kirkegård – mod mellem 51 og 64 i perioden 2007 til og med 2010. Et fald på op mod 58 pct. Undersøgelsen af antallet af muslimske begravelser i Danmark har vist, at der som minimum er begravet 5.602 muslimer i Danmark på kirkegårde, muslimske afdelinger eller på den muslimske begravelsesplads i Brøndby. Antallet af muslimer begravet på kirkegårde er dog højere, idet muslimer er begravet på kirkegårde ud over hele Danmark, uden at der er etableret en egentlig muslimsk begravelsesplads, hvor der er mulighed for at begrave personen i henhold til muslimsk begravelsespraksis – det vil sige, hvor kirkegårdsvedtægterne ikke giver tilladelse til en begravelse uden kiste, med hovedet vendt mod Mekka og/eller evig gravfred.¹⁶ Det betyder, at antallet af muslimske begravelser i Danmark i tabel 1 gælder for et minimum af muslimer begravet i Danmark.

Den 22. september 2006 blev den muslimske begravelsesplads i Brøndby indviet efter en længere offentlig og konfliktfyldt debat, som ud over en omfattende mediedebat førte til, at Dansk Folkeparti i 2001 fremsatte et beslutningsforslag med en opfordring til at trække et aktstykke om etablering af muslimsk begravelsesplads tilbage fra Finansudvalget (B62, 2001-02, 1. samling). I bemærkninger til beslutningsforslaget fremførte forslagsstillerne bevæggrundene for forslaget, som primært handlede om, at det opfattedes problematisk, at et jordareal udlægges til et bestemt formål “til evig tid”, idet “Man kan næppe bygge et moderne samfund op, hvis man til evig tid skal tage hensyn til gravpladser, der måtte ligge i vejen for den moderne

16. Det gælder f.eks. på Næstved Østre Kirkegård, hvor der er begravet ca. 25 muslimer i en gravgård, hvor der også er begravet kristne (information fra Næstved Kirkegårde, juni 2016), og i Tønder, hvor der i 2003 var reserveret ti pladser til muslimske borgere på Tønder Kirkegårds område – tre muslimer var på det tidspunkt bisat på kirkegården, jf. “Kirkegård ikke for alle muslimer”, *Kristeligt Dagblad*, 14.02.2003.

udvikling af samfundet” (ibid.). Kirkeminister Johannes Lebech (RV) var imod forslaget og svarede bl.a.:

Samtidig kan jeg oplyse, at også de mosaiske begravelsespladser skal henligge til evig tid. Jeg er ikke bekendt med, at dette har givet anledning til problemer i de adskillige hundrede år, hvor der har været mosaiske gravpladser her i landet. (ibid.)

Beslutningsforslaget opnåede ikke yderligere opbakning i Folketinget, men debatten fortsatte i offentligheden og i Folketinget i årene efter, hvilket dog ikke forhindrede åbningen af begravelsespladsen i 2006.¹⁷ Siden åbningen har begravelsespladsen været udsat for hærværk flere gange, senest 5. juni 2015, hvor ca. 50 gravsten blev ødelagt.¹⁸ Begravelsespladsen har i dag 1.113 grave og 10.731 medlemmer af begravelsesfonden, hvilket svarer til 3,8 pct. af landets ca. 284.000 muslimer eller ca. 8,7 pct. af Storkøbenhavns muslimer.¹⁹ Den administreres af Dansk Islamisk Begravelsesfond, som ejer den muslimske begravelsesplads og er en sammenslutning af 23 muslimske foreninger i Danmark (Dansk Islamisk Begravelsesfond 2013b).

Det er værd at bemærke, at oplysningerne, jeg har modtaget fra nogle kirkegårde, om fordelingen af henholdsvis børn og voksne begravet på de muslimske afdelinger er skæv sammenlignet med den gennemsnitlige for landets døde som helhed. I Danmark udgør børn (0-17-årige) 0,6 pct. af de døde i 2015, mens børn udgør 52 pct. af de muslimsk begravede på eksempelvis Vestre Kirkegård i København (jf. note 20). Et lignende mønster ses på den muslimske afdeling i Holstebro, hvor 32 ud af de 54 begravelse er børn (59 pct.). Der er desværre ikke oplysninger fra alle begravelsespladser endnu om fordelingen af børn og voksne, men mønsteret synes at gå igen andre steder, hvor der er oplysninger fra. Det kan skyldes, at familier anvender lokale begravelsespladser, når et barn dør for at være nær barnets begravelsesplads. Det kan også skyldes det forhold, at et barns død opleves så pludseligt og smerteligt, at der ikke har været tid eller ressourcer til stede i familien til den omfattende planlægning af en begravelse i et andet land, som en hjemsendelse af liget fordrer. Det inkluderer blandt andet de økonomiske udgifter, som en familie må antages at skulle bruge på flybilletter til familie og transport af kiste m.v. Herudover begraver nogle muslimer også spontane aborter, hvilket også kan hæve

17. Se også debatten om begravelsespladsen blandt samtidige københavnske lokalpolitiske aktører, som Hamid El-Mousti (S), Abderrahman Ben Hadou (CD), Naser Khader (RV) og Wallai Khan (V) med muslimsk baggrund, i Zagal-Farias, *Om muslimske begravelsespladser i Danmark* (2003, 81-95). Især den socialdemokratiske politiker Hamid El-Mousti har været aktiv i etableringen af en muslimsk begravelsesplads og benyttede sin plads som borgerrepræsentationsmedlem til at fremme sagen på forskellige tidspunkter (Zagal-Farias 2002, 101-105).

18. “Muslimske grave i Brøndby skændet” *DR.dk*, 06-06-2015.

19. En estimering af antallet af muslimer i Storkøbenhavn udgør ca. 123.500 pr. 01-01-2015 (Jacobsen 2016).

Oprindelsesland + begravelsesland	Procent
Tyrkiet	86
Vestbalkan	56
Irak	59
Iran	31
Pakistan	54
Vietnam	19

Tabel 2. Hvilket land ønsker du at blive begravet i? (Tænk tanken om Udfordringer for Integrationsindsatsen i Danmark; Integrationsministeriet 2007).

20. Disse tal er stærkt usikre, da der ikke foreligger nogen dokumentation for antallet af muslimer, der dør om året. Det er således et ca. ti år gammelt, kvalificeret skøn fra daværende formand for begravelsesfonden, jf. "Gravplads: Religionsfrihed i praksis", *Jyllands-Posten*, 22.09.2006.

21. I en undersøgelse af danske emigranternes religiøsitet fra 2009 viste samme spørgsmål, at 55 pct. udlandsdanskere ønskede at blive begravet i Danmark (undersøgelse af Brian Arly Jacobsen og Margit Warburg).

22. I Danmark siden 1985 (Danimarke Türk Diyanet Vakfı u.å.b)

antallet af såkaldte børnebegravelser (Janazah 2010). Endelig betyder den skæve aldersfordeling i migrantgrupper, hvor migranter i Danmark generelt er yngre end den gennemsnitlige befolkning, også noget for fordelingen. Det er et område, som desværre ikke er nærmere undersøgt, og det kunne være interessant at undersøge bevæggrunde for børnebegravelser kontra voksenbegravelser hos de efterladte, samt om det også gælder muslimske migrantgrupper i andre lande i Europa.

Muslimske migranter vælger, som tidligere nævnt, også at blive fløjet tilbage til det land, de udvandrede fra, for at blive begravet dér. Ifølge tidligere formand for Dansk Islamisk Begravelsesfond Kasem Said Ahmad dør ca. 200 muslimer om året i Danmark – et tal, der er i stigning.²⁰ Cirka halvdelen af disse bliver, ifølge Ahmad, fløjet tilbage til deres oprindelsesland. Et tal, der må forventes at falde, efterhånden som den første generation af muslimske migranter dør ud, de muslimske begravelsespladser bliver flere og tidsafstanden mellem oprindelsesland og tilflytningsland øges. Ikke desto mindre udtrykker migranter generelt deres ultimative identifikation med oprindelseslandet ved at lade deres krop returnere til begravelse dér (Harrington 1982, 96ff.). I rapporten *Værdier og normer – blandt udlændinge og danskere* fra 2007 blev indvandrerne i undersøgelsen spurgt: Hvilket land ønsker du at blive begravet i? Spørgsmålet viste, at tyrkerne er den indvandringsgruppe i undersøgelsen, hvor andelen, der ønsker at blive begravet i deres hjemland, er størst, nemlig 86 pct. (jf. tabel 2). Blandt de vietnamesiske indvandrere ønskede kun 19 pct. at blive begravet i Vietnam. Der synes altså at være et større ønske om at blive begravet i hjemlandet blandt migranter med muslimsk baggrund end blandt ikke-muslimer. Det høje antal tyrkiske migranter, der udtrykker ønske om at blive begravet i Tyrkiet kan også hænge sammen med den tyrkiske begravelsesfond, *Cenaze Fonu*, som muliggør dette i økonomisk forstand for de fleste migranter med tyrkisk baggrund.²¹

Cenaze Fonu er et eksempel på en forening, der hjælper sine medlemmer med at blive begravet i hjemlandet. De tyrkiske moskéforeninger er organiseret i *Diyanet* og har som en del af deres virke etableret begravelsesforeningen *Cenaze Fonu* (Danimarke Türk Diyanet Vakfı u.å.a).²² Begravelsesforeningen fungerer som en slags forsikringsordning, hvor medlemmerne via et medlemsgebyr sikres dækning af hjemtransport til begravelse

i Tyrkiet (Kühle 2006, 90). Begravelsesforeningen havde i 2011 ca. 28.500 medlemmer (Jacobsen 2013, 212). Det har ikke været muligt at få oplyst, hvor mange døde foreningen har transporteret fra Danmark til begravelse i Tyrkiet. I 1996 udskrev embedslægerne i København, Århus, Aalborg og Odense tilsammen 175 ligpas, og embedslægen i daværende Københavns Amt vurderede, at næsten alle ligpas vedrørte muslimer, der skulle transporteres til deres oprindelsesland for at blive begravet (Zagal-Farias 2002, 96). Antager man, at der er transporteret 175-200 lig til en muslimsk begravelse i oprindelseslandet siden 1990, vil det svare til ca. 4.375-5.000 ved udgangen af 2015.

Begravelsesloven og den grundlovssikrede religionsfrihed er, som tidligere nævnt, med til at sætte rammerne for religiøse minoriteters mulighed for at etablere en gravplads. Forudsætningerne for etableringen af en gravplads inkluderer herudover, at kommunalbestyrelsen har vedtaget en lokalplan, der tillader en gravplads i området, at sundhedsmyndighederne har godkendt arealet som egnet til begravelse, og at der findes en forening med regler og en vedtægt for begravelsespladsen med hensyn til brug, tilsyn og vedligehold (Kirkeministeriet u.å.b).

Zagal-Farias nævner i en artikel, at den første muslim blev begravet i Danmark i 1966 (2002, 95). Det skal understreges, at det ikke med sikkerhed kan fastslås, hvornår den første muslim blev begravet i Danmark. Ifølge folketællingen fra 1880 var der otte muslimer i Danmark på det tidspunkt. Der findes ikke yderligere oplysninger om dem, og vi ved heller ikke, om de er begravet i Danmark eller et andet sted (Jacobsen 2007, 144). I første halvdel af det 20. århundrede indvandrede der antagelig flere muslimer til Danmark. Det kan man læse ud af de vedtagne indfødsretslove i Rigsdagen, hvor der altid medfulgte en kort beskrivelse af ansøgeren til statsborgerskab i lovgivningsmaterialet.²³

Konklusion

Muslimsk begravelsespraksis i Danmark er et *imago mundi* på en særlig udvikling i det danske samfund, hvor muslimer er steget relativt meget i antal de seneste fire årtier. Den demografiske udvikling afspejles også i Danmarks begravelseskultur, som har udviklet sig fra at være relativt monoreligiøs til at af-

23. Eksempler kunne, ud over de otte muslimer fra 1880, være: skuespilleren Elsa Kourani (Korani) født i 1913 i Beirut, Syrien, som datter af syrisk far og danskfødt mor. Hun kom til København i 1923 og fik indfødsret i 1943 (Rigsdagstidende 1942-43, tillæg A, 5332), den indiske cirkusartist (fakir) Abdul Mea (fra 1881), født i Bombay, som kom til Danmark i 1912 og fik indfødsret i 1933 (Rigsdagstidende 1932-33, tillæg B, 1387), og den egyptiske sproglærer Osman Mabrouk Abd-el Dayem (fra 1892), som kom til Danmark i 1946 og fik indfødsret i 1960 (Folketingstidende 1959-60, tillæg A, løbenr. 205) (jf. Jacobsen 2008, 179).

spejle den multireligiøse virkelighed, som årtiers indvandring af (blandt andet) muslimer har medført. Siden den første muslimske begravelsesplads på Vestre Kirkegård i København til i dag er antallet af muslimske afdelinger eller begravelsespladser steget til 20 i Danmark med mindst 5.602-5.802 muslimsk begravede i Danmark. Et ukendt antal af døde muslimer med opholdstilladelse eller statsborgerskab i Danmark er fragtet til oprindelseslandet for en begravelse der. En løs estimering på baggrund af udstedte ligpas i Københavns Amt i 1996 og information fra den tidligere formand for Dansk Islamisk Begravelsesfond i 2006 tyder på, at antallet af ligtransporter til oprindelsesland i perioden 1990-2015 kan være på ca. 4.375-5.000.

To forhold udvikler den muslimske begravelsespraksis i en dansk kontekst. Det første forhold er den grundlovssikrede religionsfrihed og fortolkningen af denne i en dansk kontekst, som sikrer mulighederne for muslimske begravelser i Danmark. Muslimske afdelinger på kirkegårde giver i varierende grad mulighed for at følge muslimsk begravelsespraksis, hvorfor muslimer må tilpasse deres traditioner til de muligheder, som dansk lovgivning og tradition byder dem. Det omfavner muslimer i varierende grad – i højere grad på kirkegårdenes muslimske afdelinger end på den muslimske begravelsesplads i Brøndby.

Det andet forhold er brugen af både latinsk alfabet (dansk og evt. andre sprog) og arabisk kalligrafi samt danske og ikke-danske kunstneriske virkemidler, som viser resultatet af kultur- og religionsmøder i praksis. Eksemplerne på muslimsk begravelsespraksis viser, at muslimer er med til at demonstrere, hvordan den danske religionsfrihed og deraf multireligiøsitet i praksis udfolder sig.

Det er også et eksempel på en kulturel integration, hvor minoriteten tager majoritetens begravelseskultur til sig – også som konsekvens af de begrænsninger, som begravelsesloven udvirker. Det viser en form for kulturforskellig sameksistens og ord- og billedlig integration af forskellige kulturer og religioners begravelsestraditioner. Kulturerne mødes på kirkegården, og i tilfældet dansk-muslimsk begravelsespraksis viser der sig en rig kulturel fornyelse og integration af forskellige kulturelle baggrunde. Denne undersøgelse viser ikke, hvordan muslimsk begravelsespraksis virker tilbage på den generelle danske begravelsespraksis i form af kulturel innovation og brug af muslimske

symboler, æstetiske virkemidler og traditioner. Det kunne dog være en oplagt fremtidig opgave at undersøge dette spørgsmål.

Litteratur

- Ayoub, Mahmoud M. 1984. *The Qur'an and its interpreters*. Albany: State University of New York Press.
- B 62. 2001. "Forslag til folketingsbeslutning om opfordring til at trække aktstykke nr. 6 om etablering af muslimsk begravelsesplads tilbage fra Finansudvalget", 2001-02, 1. samling. Fremsat den 23. oktober 2001 af Kristian Thulesen Dahl (DF), Pia Kjærsgaard (DF), Peter Skaarup (DF) og Poul Nødgaard (DF), Folketingstidende, folketinget.dk
- Begravelsesloven. 2013. Bekendtgørelse om begravelse og ligbrænding af 25. Juni 2013 (gældende).
– 2008. Lov om ændring af lov om begravelse og ligbrænding, 21. februar 2008.
– 1975. Bekendtgørelse om begravelse og ligbrænding af 1. december 1975.
- Bæk Simonsen, Jørgen. 1995. *Politikens islamleksikon*. København: Politiken.
– 1990. *Islam i Danmark – muslimske institutioner i Danmark 1970-1989*. Statens Humanistiske Forskningsråd. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Christoffersen, Lisbet. 2001. "Om pilotering i dansk religionsret". I Lisbet Christoffersen (red.): *Samfundsvidenskabelige syn på det religiøse*, 37-54. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Danimarka Türk Diyanet Vakfı u.å. a. "Cenaze fonu", cenazefonu.dk (set 15.05.16).
– u.å. b. "Om os", danimarkatdv.org//icerik?id=1648 (set 15.05.16).
- Danmarks Statistik. 2016. *statistikbanken.dk* (set 01.06.16).
– 1977. *Statistiske Efterretninger, Kirkestatistik* 1974, nr. 4, 7. februar.
- Dansk Islamisk Begravelsesfond. 2013a. "Ordensreglement", 19.02.13, dibf.dk/index.php/da/ordensreglement (set 01.06.16).
– 2013b. "Om fonden", 20.02.13, dibf.dk/index.php/da/om-fonden, (set 01.06.16).
- Danske Krematoriernes Landsforening. 2015. "Kremeringer 2000-2015", dkl.dk/info/statistik, (set 01.06.16).
- Foucault, Michel. 1999 (1984). "Forskjellige rom. Heterotopier eller steder som snur hverdagen på hodet" [oprindelig titel: "Des Espace Autres"]. *Sociologisk Årbok* 2: 1-15.
- Giddens, Anthony. 1996 (1991). *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Harrington, Mona. 1982. "Loyalties: Dual and Divided". In Michael Walzer [et al.]: *The politics of ethnicity*. Cambridge, 93-138. Mass.: Harvard University Press.
- Heide-Jørgensen, Mogens. 1993. *Den kommunale interesse. Studier over kommunalrettens udvikling*. København: Gads Forlag.
- Jacobsen, Brian Arly. 2016. "Denmark". In: Scharbrodt, O., Akgönül, Samim, Alibašić, Ahmet & Nielsen, Jørgen. *Yearbook of Muslims in Europe*, volume 8 (Yearbook of Muslims in Europe). Leiden: Brill. [forthcoming].
–2013. "Denmark." I J. Nielsen, Samim Akgönül, Ahmet Alibašić and Egdunas Raciū: *Yearbook of Muslims in Europe* 5, 207-228. Leiden: Brill.

- 2009. “Denmark.” I J. Nielsen: *Yearbook of Muslims in Europe* 1, 97-109. Leiden: Brill.
- 2008. *Religion som fremmedhed i dansk politik, en sammenligning af italesættelser af jøder i Rigsdagstidende 1903-45 og muslimer i Folketingstidende 1967-2005*, ph.d.-afhandling. København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- 2007. “Muslimer i Danmark: en kritisk vurdering af antalsopgørelser.” I M. Warburg og B. Jacobsen (red.): *Tørre tal om troen, religionsdemografi i det 21. århundrede*, 143-165. Høbjerg: Univers.
- Jacobsen, Brian Arly og Margit Warburg. 2011. “... og dog så vidt om jorden: Udlandsdanskere sammenlignet med danskere i Danmark.” I Peter Gundelach (red.): *Små og store forandringer: Danskernes værdier siden 1981*, 264-283. København: Hans Reitzel.
- Janazah. 2010. “Den islamiske begravelse i praksis.” *Janazah.dk*, janazah.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=56 (set 01.06.16).
- Jacobsen Hviid, Michael. 2001. *Dødens mosaik*. København: Gyldendal.
- Johnson, W.J. 2009. “Antyesti.” In *A Dictionary of Hinduism*. Oxford: Oxford University Press.
- 2009b. “funeral rites.” I *A Dictionary of Hinduism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kirkeministeriet. 1996. *Kirkegårdsvedtægter. En vejledning for menighedsråd, kirkegårdsbestyrelser og provstiudvalg*. Kirkeministeriet.
- u.å. a. ”Særlige afdelinger”, km.dk/ministeriet/publikationer/vejledninger/begravelseforalle/saerlige-afdelinger/ (set 01.06.16).
- u.å. b. “Begravelsespladser”, km.dk/andre-trossamfund/begravelsespladser/ (set 01.06.16).
- Kragh Birgitte. 2003. *Til jord skal du blive. Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands amt 9. Udgivet i samarbejde med Aabenraa Museum.
- Kühle, L., og Det Danske Pluralismeprojekt. 2006. *Moskeer i Danmark, islam og muslimske bedesteder*. Høbjerg: Univers.
- Nielsen, Helle Lykke. 2014a. “‘Enhver skal smage døden.’ Om islams betydning for død og begravelse af muslimer i Danmark.” I *Klinisk Sygepleje* 28(4): 40-51.
- 2014b. ”Det sidste hvilested. Om tilhørsforhold og identitetsdannelse blandt muslimer i Danmark”. *Kulturstudier* 1: 6-30.
- 2013a. “Den kulturelle grav. Muslimske gravsteder i Danmark.” *Center for Mellemøststudier, Analysis*, Juni: 1-5.
- 2013b. “Den sidste rejse.” *Landskab*, 25.04.13.
- Næsbye Christensen, M., Karsten Christensen og Det Jødiske Begravelsesselskab af 1810. 2010. *Det Jødiske Begravelsesselskab af 1810 gennem 200 år*. (1. oplag). København: Det Jødiske Begravelsesselskab af 1810.
- Odense Kommune. 2016. “Skovbegravelsesplads Kohaveskoven.” odense.dk/borger/kultur-natur-og-fritid/parker-natur-og-udeliv/kirkegaarde/kirkegarde/kohaveskoven (set 01.06.16).
- Rendtorff, Jacob Dahl. 2004. “Ret og religion. Retsfilosofiske perspektiver”. I Lisbet Cristoffersen, Hans Gammeltoft-Hansen, Theodor Jørgensen (red.): *Kirkeretsantologi 2004. Dansk kirkeret i europæisk belysning*. Århus: Selskab for Kirkeret.
- Siala, Mohamed Ebrahim. 1996. *Authentic Step by Step Illustrated Janazah Guide*. Salman Al – Farisi Islamic Center, Oregon USA: doc.wa.gov/family/offenderlife/docs/religioushandbookjanazahguide-horbap.pdf (set 01.06.16).
- Simonsen, Kristian og Lars Solskov Jensen. 2002. “Diskrimination. En analyse af Danmarks menneskeretlige forpligtelser og forholdet til folkekirkeordningen.” *Retsvidenskabeligt Tidsskrift* 2, Afhandling nr. 4.
- Sommer, Anne-Louise. 2003. *De dodes haver. Den moderne storbykirkegård*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Toynbee, Jocelyn M.C, and J.M.C. Toynbee. 1996. *Death and burial in the Roman World*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Tritton, A. 1938. “Muslim Funeral Customs.” In *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 9(3): 653-661.
- Tænketanken om Udfordringer for Integrationsindsatsen i Danmark; Integrationsministeriet. 2007. *Værdier og normer blandt udlændinge og danskere*. København: Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration.
- Wanselee, Janet Ferrari og Michael Hviid Jacobsen. 2009. “‘I Did It My Way’? – en sociologisk samtidsdiagnose over den senmoderne/postmoderne død.” *Dansk Sociologi* 20(4): 9-34.

- Wulff, Ellen. 2006. *Koranen i ny dansk oversættelse*. København: Forlaget Vandkunsten.
- Zagal-Farias, Pedro. 2003. *Om muslimske begravelsespladser i Danmark*. Specialerække nr. 289, Institut for Antropologi (upubliceret speciale), Københavns Universitet.
- Zagal-Farias, Pedro. 2002. "At sige ordentligt farvel – på muslimsk vis". I J. Schwartz og projekt Magtudredningen (red.): *Medborgerskabets mange stemmer*, 95-109. Århus: Magtudredningen.